

CEMİL MERİÇ'İN OSMANLI VE CUMHURİYET ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ

Thoughts of Cemil Meriç on the Ottoman and Republic

Kenan ÇAĞAN*

ÖZET

Zihni ve düşünme biçimiyle Batılı; gönlü ve ruhuyla da yerli olan Cemil Meriç'in düşüncesinde iki Osmanlı vardır. Birincisi Tanzimat dönemine kadar olan Osmanlı'dır. Muhteşem mazisiyle, toplumsal bir mucizeye tekabül eden bir iman ve fetih medeniyetidir. İkinci Osmanlı ise Tanzimat'la birlikte var olmaya başlayan, kendini inkar edip bir başkası olmaya çalışan, Batı taklitçisi, kimliksiz ve şahsiyetsiz bir Osmanlıdır. Doğal olarak birinci Osmanlı bütün iltifatları hak eden, kimliğin beslendiği temel referanstır. İkinci Osmanlı ise eleştirilmesi ve kendisiyle hesaplaşılması gereken, bugünkü yozlaşmanın ve yabancılaşmanın da beslendiği kötücül kaynaktır. Cemil Meriç'te Cumhuriyet dönemi ise çok açık bir biçimde ele alınmaz, en azından eleştirilmesi söz konusu olduğunda. Daha çok zımnen ele alınır. Bunun sebebi ise Cumhuriyet döneminin ikinci dönem Osmanlı'nın bir devamı olarak görülmesidir.

Anahtar Kelimeler: Cemil Meriç, Osmanlı, Cumhuriyet

ABSTRACT

There are two kind of Ottoman in Cemil Meric's mind who is western with his mind and thinking and native with his soul and heart. The first of them is Ottoman till Tanzimat period. It is faith and a civilization of conquest corresponding to a social miracle with magnificent past. The second one is another Ottoman which is becoming with Tanzimat, denying itself and trying to be someone else, western imitator, dishonourable and undignified. Naturally, the first Ottoman, deserves all compliments, is basic reference which takes its identity. The second Ottoman needs criticism and settles an account with itself is malicious source that feed corruption and alienation. The republican period is not looked into very clearly at least when it comes to criticism by Cemil Meriç. Implicitly more it is gone at. This is because; Republican period is seen as a continuation of second period of Ottoman.

Key Words: Cemil Meriç, Republic, Westernization

---

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
kcagan@aku.edu.tr

Maziyi muhafaza, fakat ayıklayarak. Yeniyi kabul, ama seçerek.

Cemil Meriç

*Bütün Kur'an'ları yaksak, bütün camileri yıksak, Avrupalının
gözünde Osmanlıyız;*

Osmanlı, yani İslam. Karanlık, tehlikeli, düşman bir yığın.

Cemil Meriç

***

GİRİŞ

Türk düşünce hayatında Cemil Meriç kadar etkileyici bir başka entelektüel neredeyse yoktur. Bunun birkaç sebebi var. Kuşkusuz bunlardan ilki hayat hikâyesindeki dramatik unsurlardır. Entelektüel hayatının neredeyse tamamını bir âmâ olarak yaşamış bir adamın, bu önemli biyolojik eksikliğine rağmen, inanılmaz geniş ve bir o kadar da derin bir bilgi perspektifine sahip olması, onu bütün ilgilerin merkezine çekmeye yetmektedir.

İkinci önemli unsur ise, onun, ortalama Türk düşüncesini aşarken sergilediği çabadır. Cemil Meriç entelektüel konumlanışında, sahici bir kaygıyla ve hakikatin iz sürücüsü olma azmiyle, daima bir put kırıcı olarak var olmayı tercih etmiştir. Hakikat arayışı, onun entelektüel hayatına ve ideolojik konumlanışına bir seyyaliyet kazandırmıştır. Neredeyse çocuk yaşta başlayan bu hızlı ideolojik yolculuk, dindarlıktan (en azından kendi ifadesiyle)¹, milliyetçiliğe, oradan sosyalizme ve sonunda da, bütün bu ara durakların mecz edildiği, bir a'raf'ta nihayet bulmuştur. Bu a'raf, onun Osmanlılığına (Türk ve İslam) ve bir o kadar da Avrupalılığına (Marksistliğine), bunların birlikte varoluşuna işaret eder. Bu çok unsurlu, çok katmanlı kimlik, çoğu zaman çelişik olsa da, onun için vazgeçilmezdir.²

¹ Düccane Cündioğlu'nun şu haklı paranteziyle Cemil Meriç'in dindarlığını değerlendirmekte büyük fayda var: "12 Aralık 1916 doğumlu bir yazarın, üstelik 26 Ekim 1980'de, 8 yaşına kadarki hayatını 'bulanık, başsız sonsuz bir hatıralar yığını' olarak tavsif eden bir yazarın, bu çocukluk yıllarını -göz göre göre- koyu Müslümanlık devri olarak tanımlaması çok 'şaşırtıcı', hatta biraz da 'gülünç' değil midir?" Bkz. Düccane Cündioğlu, *Bir Mabel İşçisi Cemil Meriç*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006. s. 28.

² "Fikir hayatımda çevreye intibak. Cami, dua. Sonra çevreye isyan, şovenizm. Fakat ne o dindarlık taklidi hüviyetimi ifşa edebilir, ne saldıncı milliyetperverlik. Sonra sosyalizm. Bütün bu tahavvüllerin merkezinde yalnızlık kabusu. Önce çevreye bağlanmak, olmayınca daha geniş bir çevreye, bir belkiye, bir müphemeye. Nihayet gizlide tehlikelide, cihanşümulse karar kılış." Bkz. Cemil Meriç, *Jurnal*, 8. Baskı, 2. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008. Halil Açıköz'ün tuttuğu notlarda kendi durumunu daha da doğru tanımlıyor: "Benim düşüncelerim heterodokstur. Sosyalist değilim. İslamcı değilim.

Çünkü o hiçbir zaman, kendini bir tek ideolojinin çelik kafesine hapsetmeyecek ya da yanlış bilince kurban etmeyecek kadar hakikate sadıktır. 9 Ağustos 1975 tarihli *Jurnal*'de bu durumu kendi cümleleriyle şöyle beyan eder: "Bugün bütün nas'ların peçesini sıyırmış, bütün hakikatleri tenkit süzgecinden geçirmiş, hakikatten başka tecessüsü ve yaşayış sebebi kalmamış insanım" (Meriç, 2002b; 208). Ancak bu hakikat de peşin olarak verilmiş bir hakikat değildir. Aksine hep çözümlenmesi, peşinde koşulması gereken bir hakikattir (Armağan, 2001: 12).

Cemil Meriç'i heyecan uyandırıcı bir entelektüel kılan diğer bir önemli özelliği ise, üslubundaki sarsıcı edadır. Cemil Meriç'in üslubu asla bir tekdüzeliğe teslim olmayacak bir dinginliktedir. Onun üslubu, şahsında tecessüm ettirdiği farklı kimliklerin ortak bir eseri gibidir. Kimi zaman, bir bilim adamının aklına ve bilgisine olan güveni, kimi zaman ise bir filozofun hiç dikkat kaybetmeyen kuşkusu hakimdir onun üslubuna. Çoğu zaman ise bir şairin heyecanı ile donanmıştır. Bir müminin adanmışlığı da vardır üslubunda. Üslubuna bir fikir işçisinin çilesi, dağınıklığı, çelişkileri, tutarsızlıkları da hâkimdir. Cemil Meriç'i ve üslubunu var eden üç temel özelliğini ise oğlu Mahmut Ali Meriç (2004; 13); yalnızlık, tedirginlik ve küstahlık olarak belirliyor.

Cemil Meriç ele aldığı bütün konuları, bu andığımız temel nitelikleriyle düşünmüş, araştırmış, incelemiş ve yazmıştır. Geniş bir konu çeşitliliği gösterir onun yazıları. Batı edebiyatından Marksizme, entelektüelden ideolojiye, Hint'ten Osmanlıya, Namık Kemal'den Sait Nursi'ye, İbn-i Haldun'dan Rousseau'ya kadar inanılmaz bir konu çeşitliliği... Kanatlarını olabildiğince geniş açan Cemil Meriç'in amacı, bu meseleler üzerinden kendi hakikatini dillendirebilmek; içinde yaşadığı topluma, ait olduğu toplumsal ve tarihsel değerlere karşı entelektüel sorumluluğunu yerine getirmektir.

Mağaradakiler'de entelektüel sorumluluğunu ve amacını kendi cümleleriyle şu şekilde belirliyor: "Bir çağın vicdanı olmak isterdim, bir çağın, daha doğrusu bir ülkenin, idrakimize vurulan zincirleri kırmak, yalanları yok etmek, Türk insanını Türk insanından ayıran bütün duvarları yıkmak isterdim. Muhteşem bir maziye, daha muhteşem bir istikbale bağlayacak bir köprü olmak isterdim, kelimeden, sevgiden bir köprü" (Meriç, 2004b: 284).

Bu yazı çerçevesinde biz, onun Osmanlıya ve Cumhuriyet dönemine bakışını ele almaya çalışacağız. Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi üzerine düşünmek, Cemil Meriç için hemen yukarıdaki cümlelerinden anlaşılacağı gibi sorumluluğunun kaçınılmaz alanlarından sadece birini işaret eder. Neredeyse çocuk sayılacak yaşlardan itibaren ait olduğu toplumun

---

Öyleyse neyim ben? Ben kendimim." Bkz. Halil Açıkgöz, *Cemil Meriç ile Sohbetler*, Seyran Yayınları, İstanbul, 1993. s. 39.

meselelerine karşı duyarlı olmuştur. Toplumuna ve tarihine karşı duyarlılık, yaşı ilerledikçe daha gelişmiş ve doğal olarak bazı dönüşümlere de uğramıştır. Ancak yaşanan dönüşüm, entelektüel formasyonunu belirleyen bütün Batılı değerlere rağmen, daha da yerli olmak şeklinde olmuştur. Kafasıyla, düşünme biçimiyle Batılı; gönlüyle, ruhuyla yerlidir. Nitekim geldiği son nokta, kendini tanımlarken başvurduğu son referans, Osmanlı olmuştur. Osmanlı: Türk ve İslam olan. Ama yine de yanlış anlaşılmasın, Osmanlılık onun kimliğinin en önemli referanslarından birisi olsa da, nihai referansı olmamıştır hiçbir zaman. Çünkü en az Osmanlı olduğu kadar Avrupalıdır³ da her zaman. Avrupalı: yani Sosyalizm, yani onu besleyen batılı her tür düşünce, kültür, yaşam tarzı ve değer. En çok da Fransız. Çünkü öyle yetişmiştir: Hatay'da⁴ Müslüman Arapların ortasında Fransız kültürüyle yetişmiştir (Yazan, 1993: 1) ve hayatı boyunca bu kültürün etkisinde kalmıştır.

1. CEMİL MERİÇ'İN OSMANLI VE CUMHURİYET'E BAKIŞI

Cemil Meriç düşüncesinde iki Osmanlı vardır. Birincisi Tanzimat dönemine kadar olan Osmanlı'dır. Muhteşem mazisiyle, toplumsal bir mucizeye tekabül eden bir iman ve fetih medeniyeti. İkinci Osmanlı ise Tanzimat'la birlikte var olmaya başlayan, kendini inkar edip bir başkası olmaya çalışan, Batı taklitçisi, kimliksiz ve şahsiyetsiz bir Osmanlıdır. Doğal olarak birinci Osmanlı bütün iltifatları hak eden, kimliğin beslendiği temel referanstır. İkinci Osmanlı ise eleştirilmesi ve kendisiyle hesaplaşılması gereken, bugünkü yozlaşmanın ve yabancılaşmanın da beslendiği kötücül kaynaktır.

Cemil Meriç'te (2002b: 203-204) birinci Osmanlı, asıl Osmanlıdır. Hatırlanması, bağlı olunması gereken Osmanlı budur. Çünkü bu Osmanlı birçok unsurun mesut bir terkididir. Bir medeniyet mucizesidir o. İlahi Kelimetullah için varlığını seve seve feda eden, istismar için değil imar için

³ “Ben bu memleketin ninnileri, ezanları, türküleriyle büyüdüm. Avrupa'ya düşman değilim. İki Avrupa var: Kolonyalist-Avrupa'nın düşmanıyım; ama düşünen, dost olmak isteyen Avrupalı'nın dostuyum. Böyle düşünmemin sebebi de Avrupalı oluşumdan. Avrupa'nın en iyi kafasıyım. Kafa olarak fazla Avrupalıyım çevreme nisbetle. Doğu fazla mübalağlı. ‘Ayıklanmalı!’ diyorum. Ben imanıyla, dilimle, zevklerle İslam ve Türk'üm, ama kafaca Avrupalı.” Bkz. Halil Açıkgöz, *Cemil Meriç ile Sohbetler*, Seyran Yayınları, İstanbul, 1993. s. 336-337.

⁴ Cemil Meriç'in özgünlüğünü besleyen kuşkusuz Hatay'daki yetişme şartları olmuştur. Mustafa Armağan o şartları şöyle betimliyor: “Cemil Meriç, bu şartların cari olduğu bir toprakta doğmuş ve büyümüş, bu etnik ve dini mozaik, bu Türk standartlarının tezgahından geçmemiş eğitim sistemi, manda yönetimi, Fransızcanın, Arapçanın ve Osmanlıcanın mecburi olduğu, en sıkı Fransız kitabet derslerinin okutulduğu ve Türkiye'nin geçtiği ideolojik tek-biçimleştirilmeden azade, daha az beyinleri yıkanmış ve mitleri farklı bir topraktan yetişmiştir.” Mustafa Armağan, *Düşüncenin Gökkuşağı-Cemil Meriç*, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s. 36

ülke fethede eden, adalet esası üzerine bina olmuş bir fetih imparatorluğudur. Osmanlı İslam'dır. İslam ise hakikatin ta kendisi. Hiçbir kuşkuya yer yoktur Osmanlıda. Aynı zamanda İslam tesanüttür, şuurdur, sevgidir. İman ve irfan Osmanlıyı kanatlandırır. Osmanlı insan haysiyetine ve inanç birliğine dayanır. İnanç ise asildir. Medeniyetler onun eseridir (Meriç, 2004b; 180).

Cemil Meriç Osmanlıyı sadece bir iman ve fetih medeniyeti olduğu için onaylamaz. Başka açılardan da onayladığı, yücelttiği görülür. Örneğin *Sosyoloji Notları*'nda Osmanlıya başka bir açıdan bakar ve Osmanlı toplumunu, tarihin tanıdığı tek sınıfsız ve demokratik millet olarak tanımlar (1993: 260). Dolayısıyla Osmanlı en adil idaredir onun gözünde. Adil bir idarenin, bütün adaletsizliklerin kaynağı olan kapitalizmle herhangi bir yakınlığı düşünülemez. Dolayısıyla Osmanlı kapitalist de değildir. Kapitalizme karşıdır. Zaten Osmanlı'da toprak mülkiyeti yoktur. Mülk Allah'ındır. Ayrıca Osmanlıda fert her şeyin üstünde değildir. Çünkü fert yoktur, ümmet vardır (Açıkgöz, 1993: 18-19). Yine Osmanlıda Milliyetçilik ve Sosyalizm gibi ideolojiler de yoktur. Milliyetçilik yoktur, çünkü onda Osmanlılık kimliği üzerinde belirginleşen bir ırk mefhumu yoktur; daha doğrusu bu mefhum üzerine inşa edilmek istenen bir kimlik arayışı yoktur. Kesrette vahdettir Osmanlı. Bütün farklılıklar bir ve beraberdir. Aynı şekilde Sosyalizm de yoktur Osmanlıda, çünkü onda madde değil, mana vardır. Sınıfların birbirlerine üstünlüğü maddi imkanlarıyla değildir. Onun için de Batılı anlamda bir sınıf kavgası da yoktur.

Cemil Meriç'te bu Osmanlı imgesi o kadar olumlu ki, kimi zaman gerçeği aşacak boyutlara varır. Osmanlı bir noktadan sonra bir masala, bir rüyaya dönüşür. Osmanlı, at sırtında elinde kılıç, kıtaları fethetmekle meşgul cesur ve fedakar fatihlerin ülkesi olur. Öyle ki neredeyse fetih dışında bir şey yapılmaz bu ülkede. Örneğin ilim yoktur, felsefe yoktur; hayatın gerçek meselelerini çözmeye yönelik ilmi ve felsefi düzeyde bir gayret yoktur. O'na göre bir elinde Kur'an tutan Osmanoğlu, düşüncenin kıpırdamasına izin vermez. Düşünce bir felakettir. "Hakikati bulanların aramağa ne ihtiyaçları var? Tefekkür tereddüttür, şüphedir; inkârla iman arasında bocalayıştır" (Meriç, 2004b: 234). Kaldı ki Kur'an- Kerim her meseleyi cevaplandırıyordu. O yüzden orijinal bir düşünürü ihtiyaç yoktu (Meriç, 1993: 27, 139). Bunun sebebi Cemil Meriç'e göre Osmanlıda batılı anlamda aklın olmamasıdır. Akıl devlerin değil cücelerin silahıdır. İman ve inanç, kahramanları yaratırken; akıl, mühendisleri yaratmıştır (Meriç, 2004b; 180).

Cemil Meriç'teki (1992: 125) masalsi Osmanlı imgesini daha iyi anlamak için şu satırlar bir fikir verecektir: "Mücahitlerin kanı Al-i Osman ülkesine bir altın ırmağı gibi akarken, atlas örtülü şiltlerde alev tenli cariyelerle binbir gece masalı yaşayan bendegân-ı saltanatın, hayat muammalarını çözmeye harcayacak vakti mi vardı? Onlar bütün gordiyonları kılıçla kesmeye alışmışlardı. Kılıç ve satır. Hayat çok defa

kılıçla başlayan, satırla biten rengarenk bir rüyaydı. Apayrı bir dünya idi Osmanlıların ülkesi. Nal sesleri, tekbir sedaları, tekbire benzeyen nal sesleri... sonra kan kokusu ile, güneşin sert şarabı ile azgınlaşan iştihalar. Farabi'yi kim okuyacak? İbni Sina'yla kim uğraşacaktı?"

Dücan Cündioğlu, Cemil Meriç'teki bu abartılı idealize edilmiş Osmanlı tasavvurunu haklı bir biçimde eleştirme gereği hissediyor. Çünkü ona göre bu abartılı idealleştirmenin kendi içinde –istemedi de olsa- bir alçaltma, bir değersizleştirme edimi vardır. Cündioğlu eleştirisine, altıyüz yıllık bir imparatorluğun hiçbir ilmi ve felsefi arka planı olmadan ayakta kalma ihtimalini sorgulayarak başlıyor. Cündioğlu'na göre kaç kıtada altıyüz yıl hüküm sürmüş bir imparatorluğun, tarihin bütün kördüğümünü salt kılıcıyla çözmesi ve kaderin karanlıklarını salt kılıcının parıltısı ile aydınlatması ikna edici değildir. Hal böyle iken, Cündioğlu'na göre Cemil Meriç'in Osmanlı'nın ilim ve fikir yönüne temas etmemesi, dahası yok sayması, onun bu konudaki donanım eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Zira kütüphanelerdeki yüzbinlerce yazma eser, Osmanlıdaki ilmin işaretidir (Cündioğlu, 2006: 149, 159, 185).

Dolayısıyla Cündioğlu'na göre Osmanlı hiç de Cemil Meriç'in 'tek hakikat', 'tek dünya' söylemine içkin olduğu gibi 'tek boyutlu', 'kısırlı', 'kapalı', 'eleştiri'den, 'tartışma'dan, 'sorgu'dan, dolayısıyla 'düşünce' ve 'düşünür'den yoksun bir dünya anlamına gelmez. Sorun ilmin ya da felsefenin olmaması değildir. Aksine sorun, var olan oldukça hacimli ilmi mirasa ulaşma, onu anlama ve yorumlama sorunudur. Bunun için ilmi yeterlilik ve bu eserlerin diline (Arapça, Farsça) hakimiyet gerekmektedir. Cündioğlu Osmanlı düşüncesinin üç ana damarı (Felsefe, Kelam ve Tasavvuf) hakkıyla tahsil ve tedkik edilmedikçe, İslam, Osmanlı, Ulema gibi genel tabirlere yaslanarak verilecek hükümlere kesinlikle güvenilemeyeceğini ifade ediyor. Cündioğlu'na göre Cemil Meriç'in bu konulardaki müktesabati yetersizdir. Müktesabatındaki yetersizliğe rağmen Cemil Meriç, bu konularda fikir beyan etmiş, onunla da yetinmemiş; mahkum edici ağır yargılarda bulunmuştur. Bu nedenle yanılmış, hata etmiştir. Ama en nihayetinde samimidir. (Cündioğlu, 2006: 169, 219, 253). Samimiyet ise bir çok hatayı daha anlayışla karşılamak için yeterlidir; en azından başlarken.

Cemil Meriç kendi zirvesini gören birinci Osmanlı'nın bir nihayete doğru inişe geçtiğini ve bunun da kimi sebepleri olduğunu ifade ediyor. Bu süreci başlatan tarihi 1826 olarak belirliyor. Ona göre bu tarih, Devlet-i Aliyye'nin intihar tarihidir. Bu tarih itibarıyla yeniçerilik lağv edilmiş, ulema sınıfı ise yalnızlığa terk edilmiştir. İkinci Osmanlı'nın kapılarını aralayan bu fetret döneminin en bariz nedeni Cemil Meriç'e (2002b; 247) göre; Osmanlı'nın, "yakın akrabalarla evlenen aşiret çocukları gibi, hep kendi irfanı ile izdivaç ettiğinden hayatîyetini kaybetmiş, dumura uğramış, yozlaşmış,

dünyaya açılmamış" olmasıdır. Bu süreç tamamlandığında ise tarih sahnesinden silinip gitmiştir. Ancak bu dönem bir çırpınma, bir varlığını sürdürme, bir direnme dönemidir; yanlış esaslar üzerinde duruluyor, yanlış mecralara sapılıyor ve yanlış yerlerde ecza aranıyor olsa da... Cemil Meriç'e göre, aslında Osmanlı II. Mahmud döneminde ölmüştür. II. Abdülhamid bu ölüyü otuzüç yıllığına diriltir. Ama bu da yetmez ve en nihayetinde Osmanlı biter (Açıkgöz, 1993: 63).

Bu dönemde Devlet-i Aliyye o ihtişamlı günlerini geride bırakmıştır. Fetih kılıcı yoktur artık. Kurumlar köhnemiş, ilmiye sınıfı kendini yenileyememiş, cahillik diz boyu olmuştur. Her alanda bir yozlaşma, bir kokuşma hakim olmuştur. Ekonomi çökmüş, hukuk adaletten uzaklaşmıştır. Her şey kötüdür, felaketin çanları çalmaktadır. Ama bir umut vardır, bütün derbederliğe dur diyecek bir umut. Osmanlıyı muhteşem mazisine yaraşır bir rotaya sokacak bir umut. Bu umut batılılaşmaktır. Osmanlıyı medeni Avrupa'nın bir parçası yapmak, Avrupa neyse Osmanlıyı da o yapmak tek çözüm olarak görülüyordu. Yeni Osmanlılar ile başlayan bir süreç: Batıyı tanımadan taklit; hep satıhta kalmak, satıhtan bakmak ve satıhta yaşamak. Bu süreçle başlayan ve Cumhuriyetle devam edegelen anlayış, kurtuluş reçetesi sunan tek umut buydu.

Cemil Meriç'te Cumhuriyet dönemi çok açık bir biçimde ele alınmaz, en azından eleştirilmesi söz konusu olduğunda. Daha çok zımnen ele alınır. Bunun sebebi ise Cumhuriyet döneminin ikinci dönem Osmanlı'nın bir devamı olarak görülmesidir. Dolayısıyla Cemil Meriç'in yazılarında Cumhuriyet dönemi iltifatlara mazhar olan bir başarı abidesi olmaktan çok, eleştirilmesi gereken bir hatalar manzumesidir. Örneğin *Jurnal*'in ikinci cildinde Nurullah Ataç ve Atatürkçülük bahsi altında, bu ülkenin namuslu fikir adamlarından ne kadar yoksun olduğunu anlatırken, ülkenin genel manzarasını şöyle betimler: "Türkiye, bütün kütüphaneleri yıkılan, bütün mazisi, bütün tarihi imha edilen bu bedbaht ülke..." (Meriç, 2002b; 160). Cumhuriyet döneminin örtük bir biçimde ele alınmasının temel sebebi, döneme ilişkin söz konusu bu eleştirel tavidir. Bu cümlelerin birkaç satır öncesi, bu ve benzeri eleştirilerin –en azından bu üslupla– neden daha çok *Jurnal*'lerde –kamuya açık olmayan bu özel metinlerde– yer aldığını anlatmaya yeter:

"Atatürkçülük ve Ataç... yıkılan imparatorluğun iki büyük hastalığı, hayır iki küçük hastalığı. Adi ve mikroskobik. Ataç'la büyük, iki kutuptur, birleşemez. Ataç, Mustafa Kemal rejiminin bütün sefaletlerini edebiyata sokan şımarık, yılışık, cahil ve kabiliyetsiz bir dilekçe yazarıdır" (Meriç, 2002b; 159-160).

Birinci Jurnal'den başka bir örnek: "Osmanlı rahatsız ediyordu Mustafa Kemal'i. Silinmesi gereken bir vesikaydı yakın tarih. Mazi zaman zaman gevezelik ediyordu. Dil devrimi Selanik'in İstanbul'a isyanıdır,

Selanik'in ve bütün Anadolu'nun. Osmanlı ordusu, Osmanlı teşkilatı, Osmanlı mimarisi yok edilemezdi. Harf inkılabı altı yüzyılı rafa kaldırdı. Ve tarihsiz bir memleket ibda etti...Mustafa Kemal musikiyi değiştirmeye kalktı, yapamadı... altı yüz senenin ötesine atlamak, yani milli tarihte altı yüz senelik bir parantez, bir uçurum. Dil-Tarih Kurumu şefin bu emrini sadakatle başarmaya çalıştı. Tarih gömülmez. Binalarıyla, sokaklarıyla, müzeleriyle, mezarlarıyla yok edilmesi imkansız bir şahittir... Mustafa Kemal işin maskaralığa vardığını anladı, ama iş işten geçmişti. Hareket bir zaman gevşedi. Sonra tekrar hortladı. Mustafa Kemal atını senatör yapan Kaligula gibi her kapisine lebbeyk dedirtmek mi istemişti?" (Meriç, 1992: 301-302).

Birinci Jurnal'den bir başka örnek daha: " Mustafa Kemal kafanın yalnız dışını değil içini de tanzime kalkıştı. Batı şapkaydı. Şapka ve itaat. Kalabalığın yerine şef düşünenecekti. Kur'an rafa kalktı. 'Nutuk' çıktı ortaya. Bir nutuk ve bir fırka. Bir lokma ve bir hırka. Önder önüne gelenin kellesini vurdurdu. Fırka hiçbir zaman ağzını açmaya cesaret edemeyen kalabalıkların ağzına vurulan kilide bir yenisini daha ekledi. Sonra yenildi içildi. Ve hazret sirozdan kıvrandığı yataktan tanrı olarak kaldırıldı. Bir tanrı veya bir şeytan. Atatürkçüyüz. Atatürkçülük asil cumhuriyetin resmi dinidir. Mitosu olmayan sığ, dalsız budaksız bir din. Tam robot dini. Bu gidişle tüm dünyanın Atatürkçü olması gerekecek. Yaşasın Atatürk, ulan biz Atatürkçüyüz. İbadet ve iman bu üç beş hecede başlayıp bitiyor" (Meriç, 1992: 354).

Ancak gözden kaçırılmaması gereken esas nokta şudur: Cemil Meriç'in kendi içinde tenakuzlu düşünceleri burada da kendini açığa vurur. Örneğin, Tanzimat'la başlayıp, Meşrutiyetle devam eden yenileşme hareketinin son perdesini açan, yani cumhuriyeti kuran 'büyük kumandanın' hakkını teslim etmek gerektiğini ifade ederken; politik önderlerle onların eylemleri arasında zorunlu bir ayrıma giden, tutarlılığı sorgulanabilecek bir tutum içindedir (Meriç, 1986; 111). Zira inkılâplar konusunda eleştirel bir tutum içinde olduğunu bildiğimiz Cemil Meriç, sanki bir noktadan sonra susmayı tercih eder. İlla konuşması gerekiyorsa, bu önderleri kahramanlıklarıyla anmayı tercih eder.

Cumhuriyet döneminin canlı tanığı olarak, söz konusu dönemdeki bütün politik sertliklerin farkındadır. Kişisel güvenliği için bu zımni tavır içinde olduğu söylenebilir. Tek parti faşist yönetiminin (Açıkgöz, 1993: 169) ve sonrasının -özellikle de darbe dönemlerinin- çok canlı bir tanığı olan Cemil Meriç; bu dönem içinde aydınların başına nelerin geldiğini ve gelebileceğini bildiği için, dönem eleştirilerinde çok dikkatli bir üslup içinde olmuştur. Nitekim sürekli polis tarafından izlendiği endişesi taşıdığı bilinmektedir. Hayatının bir döneminde idamla yargılanmış bir aydının ve yaşadığı dönemde bir çok aydının/arkadaşının kimi kovuşturmalara, yargılamalara ve

mahkumiyetlere maruz kaldığını gören birisinin böylesi bir endişe taşıması makul karşılanmalıdır.

Kendisini bir Osmanlı olarak tanımlayan Cemil Meriç'in Cumhuriyet dönemini eleştirmesi kadar olağan bir şey yoktur aslında. Çünkü Cumhuriyetin kurucu ideolojisi, Osmanlının inkarıyla biçimlenmiştir. Cumhuriyet kendini var kılarken Osmanlıyı yok saymayı, onun kendisine bıraktığı mirası inkar etmeyi bir meziyet saymıştır. Cemil Meriç bu kimliksizleştirici inkar politikalarını reddetmiştir. Ona göre Osmanlı, iyi ve kötü taraflarıyla Türk insanın kimliğinin kaynağıdır. Osmanlıyı reddetmek tarihi reddetmektir. Oysa hiçbir toplum tarihsiz var olamaz. Cemil Meriç, Cumhuriyet döneminin Osmanlıyı atlayıp, yok sayıp; Etilere ve Sümerlere yaslanarak bir tarih kurma çabasını trajik bulmuştur. Cemil Meriç'e göre bugünkü Türk toplumu, büsbütün Osmanlı bekasıdır. Osmanlı neyse Cumhuriyet dönemi Türk toplumu da odur.

Cumhuriyet dönemi inkar politikalarının Cemil Meriç tarafından anlaşılmayan bir yönü yoktur elbette. Cemil Meriç, bu inkar politikalarını kabul edilemez bulmakla beraber, sebebini de kolaylıkla anlayabilmiştir. Sebep şudur: Cumhuriyet batılı olmak istemektedir. Batılı; yani batıya ait değerlerle mücehhez olmuş bir toplum; yani çağdaş bilimin rehberliğine inanmış, akılcı, geleneklerden ve dinden arınmış, laisizme sadık bir toplum. Dinle dünyayı birbirinden layıkla ayırmış bir toplum. Dinle arasına gerçek bir mesafe koyabilmiş bir toplum. Oysa Osmanlı iki şeyin toplamıdır: Türk'ün ve İslam'ın. Türk, ama Selçukludan beri Türk; daha öncesi yok. Çünkü Türk, Selçukludan itibaren bütün şuuru ve idrakiyle İslam'dır. İslam, Osmanlının en önemli harcıdır. Osmanlı, İslamsız tanımlanamaz. Osmanlı, açık bir biçimde bir din toplumdur. Dolayısıyla cumhuriyet için İslam olmak, çağın dışına çıkmaktır (Meriç, 2004b: 230). Cemil Meriç'e göre Cumhuriyet'in en büyük hatası dinden uzaklaşmaktır. Çünkü ona göre mukaddessiz toplum olamaz. Bir topluma yapılabilecek en büyük kötülük, onu dinden uzaklaştırmaktır (Açıkgöz, 1993: 103).

Cemil Meriç, Cumhuriyet dönemini, Osmanlının son döneminde başlayan ve Cumhuriyet döneminde daha tutkulu bir biçimde sürdürülen taklitçi batılılaşmadan dolayı eleştirir. Cumhuriyet döneminde batılılaşma, devletin resmi ideolojisidir. Batı, her tür değerın üstündedir. Ancak Cemil Meriç'e göre Cumhuriyet dönemi batılılaşması da, tıpkı Osmanlı'nın son döneminde olduğu gibi, bir öz arayışından çok, bir şekil arayışından ibaret kalmıştır. Bu doğru bir tespit olmakla beraber kısmen eksiktir. Çünkü Cemil Meriç her iki batılılaşma arasındaki farkı belirginleştirmez. Daha çok bir süreklilik olarak betimlemekle yetinir. Oysa her iki batılılaşma arasında önemli bir fark vardır. İsmet Özel (2006: 100) bu farkı şöyle tespit ediyor:

“Osmanlı batılılaşması, temelleri İslam'da olan bir toplumun kapitalist dünyada kendine yer açıp açamayacağı sorusuyla vücut bulan, vuku bulan

bir batılılaşmaydı. Hâlbuki Cumhuriyet batılılaşmasında böyle bir 'köken' meselesi yoktu. Kökleri İslam'da olan bir toplumun yeni dünya şartlarında kendine yer araması diye bir şey yoktu. Doğrudan doğruya dünyanın kabul edeceği bir toplumu inşa etmek, kurmak diye bir şey vardı." Ayrıca her iki batılılaşma arasındaki esas farklardan biri modernlik algısında kendini açığa vurur. Özellikle de modernliğin sekülerlikle bütünleşik taraflarında. Modernliğin temel unsurlarından biri olan laiklik Cumhuriyetle beraber katı ideolojik bir tutuma dönüşür. Cumhuriyet batılılaşmanın temel hedefi seküler bir toplum yaratmaktır (Ahmad, 2003; 84).

Ancak her şeye rağmen Cumhuriyet batılılaşmasının da en az Osmanlı batılılaşması kadar şekilci olduğu kesindir. Nitekim inkılapların çoğu bu düzeyde kalmıştır. İnkılaplar içinde Cemil Meriç'in en çok dikkatini çeken harf inkılabı olmuştur. Harf inkılabının bir gecede koca bir toplumu cahil bırakmasını esefle karşılamıştır. Kaç yüzyıllık bir imparatorluğun bütün entelektüel mirası, yeni nesillerin elinde bir bilinmezlikler dehlizine terk edilmiştir. Ona göre harf inkılabı, harflerin ve kelimelerin belini kıran eşi benzeri görülmeyen bir vandalizmdir. Hülagûzâdeler bu sayede milli hafızamızı söküp atmışlardır (Meriç, 1992; 127). Tarihsizleştirme, köksüzleştirme bu sayede gerçekleştirilmiş olunur. İnkâr edilen Osmanlıya açılan bütün kapılar sert bir biçimde kapatılmıştır. Harf inkılabı sayesinde Osmanlı ile Cumhuriyet arasındaki tarihsel ve kültürel mesafe çoğaltılarak korunmuş olur (Çınar, 2005; 148). Cemil Meriç'in dil meselesindeki duyarlılığı harf inkılabıyla da sınırlı değildir. Cumhuriyet döneminde, özellikle Dil Kurumu'nun dil konusundaki pratiklerine ateş püskürmektedir. Çünkü Dil Kurumu dile sentetik müdahalelerle zarar vermektedir. Dil Kurumu bu ve benzeri talihsiz fonksiyonları üzerine almıştır. Özellikle de dilin en büyük sembolü olan kamusa el uzatmakta, onu bir anlamda imha etmektedir. Bu büyük bir kötülüktür. Çünkü ona göre kamusa uzanan el, namusa uzanmış olmaktadır (Yazan, 1993: 107).

Cemil Meriç, daha önce de ifade ettiğimiz gibi Cumhuriyet dönemi eleştirilerinde dönemin politik aktörlerini pek anmaz. Örneğin kitaplarında İsmet İnönü gibi çok önemli bir siyasinin adı neredeyse hiç geçmez ya da darbe dönemlerinin politik isimleri de yazılarında hiç yoktur. Kitaplarını imzalayıp gönderdiğini bildiğimiz isimler -Menderes, Demirel, Ecevit, Erbakan, Türkeş- de anılmaz. Politik aktörleri anmamak sanki bilinçli bir tavidir. Bu tavrın siyaset ve iktidar döngüsünde temkinli olmak gibi bilinçli bir eylemi işaret ettiği söylenebilir. Ama nadiren de olsa, bu aktörleri andığı olmuştur. Zaman zaman Atatürk'ten bahsettiği gibi. Bu anmaların çoğu itinayla seçilmiş hürmet cümlelerinden ibarettir. Bu hürmet cümleleri, çoğu zaman gerçek kanaatleri pek aktarmazlar. Ama nadiren de olsa isim anarak eleştiriler yaptığı da olmuştur.

Cemil Meriç Cumhuriyet dönemi analizlerinde -özellikle de eleştirilerinde- politik isimleri anmamaya çok dikkat etmesi nedeniyle; daha çok konuları, zihniyeti, pratikleri ve gündemleri eleştirir. Çünkü 1930'ların Türk düşünce hayatı üzerinde kurduğu hegemonya devam etmektedir. Kemalist rejimin maziye şiddetle tasfiye etme çabalarına karşı geliştirilen itirazlar (Armağan, 2001; 25-26), rejimin hegemonik yapısı nedeniyle dolaylı olmuştur. Cemil Meriç de öyle yapmıştır. Onun için eleştirilerindeki ana aktörler; politik aktörler ve eylemler olmaktan ziyade, entelektüeller olmuştur. Onların niteliksiz var oluşları, onun eleştiri oklarını fazlasıyla üzerine çeker. Entelektüel bahsi içinde, aslında hem Osmanlı hem de Cumhuriyet eleştirisi yapar. Entelektüellerle cedelleşmek, onun için hem daha güvenli ve hem de daha doğru bir tavidir. Sahte, yarım ve yanlış entelektüeller onun metinlerinde, bu toplumun vebalini üzerlerinde taşıyan gerçek günah keçileridirler. Neredeyse politik aktörlerden bile daha çok... Bu nedenle, onun metinlerinde birçok entelektüelin, edebiyatçının isimlerini görürüz. Kimler yoktur ki bu listede: Namık Kemal, Ziya Paşa, Abdullah Cevdet, Beşir Fuat, Tevfik Fikret, Mehmet Akif, Yahya Kemal, Nazım Hikmet, Peyami Safa, Kemal Tahir ve daha onlarcası... Hem Osmanlı döneminden, hem de Cumhuriyet döneminden.

Cemil Meriç'in eleştirisine maruz kalan entelektüel, bütün benliği ile Batı'ya dönmüş olan ve her ne pahasına olursa olsun Batı'yı takdis eden müstağrip (garpperest) entelektüeldir. Bu yeni entelektüelin tek bir derdi vardır, o da uygarlık değiştirip Batılı olmaktır. Tek mabetleri vardı: Teceddüt; tek mabetleri vardı: Avrupa (Meriç, 2004b: 174). Bu hedefin önünde hangi engel varsa aşılmalıdır. En büyük engel Osmanlıdır. Onun için bu entelektüelin davası, ne pahasına olursa olsun Osmanlıyı yıkmaktır. Osmanlı kendisinden kaçınılması gereken büyük tehlikedir. Osmanlı taassuptur, istibdatır, gericiliktir.

Osmanlıdan vebadan kaçır gibi kaçır bu kompleksli entelektüel güruh, kendi mazisini II. Meşrutiyetten bu yana kadim Yunan'da arar (Meriç, 2002a: 12). Zaman zaman yöneldikleri melce değişir tabi; kimi zaman İran olur, kimi zaman Turan. Çünkü bu güruh İslam'a düşmandır (Meriç, 1992: 215). Dolayısıyla asıl kaçtıkları şey İslam'dır. Cemil Meriç'e göre bir ihanet çemberi içinde olan Türk entelektüelinin temel vasfı kaçmaktır: Kendinden, özünden, tarihinden; düşmana, ötekine, Yunan'a, İran'a, Turan'a ve özellikle de Batı'ya. Kimler yoktur ki bunların arasında; Servet-i Fünûncular, Fecr-i Âtîciler, Yeni Osmanlılar ve daha niceleri. Tanzimat'tan bu yana, bu topraklarda entelektüel kabul edilmenin şartı, kendi tarihinden kopmuş olmaktır. Yine Tanzimat'tan bu yana Türk aydınının alını yazısını belirleyen iki kelime vardır Cemil Meriç'e (2004a: 51) göre: aldanmak ve aldatmak. Harf inkılabı olurkenki Türk entelektüelinin tavrı aldanmaya ve aldatmaya ne güzel bir örnektir. Kocaman karanlık bir dehliz gibi suskun kalır bütün bu sözde entelektüeller cemaati. Susmakla yetinse yine iyidir, çoğunluk

alkışlar. O yüzden Arap harflerini savunmak Yahudi Avram Galanti hocaya kalır (Meriç, 2004b: 266).

Batı; Cemil Meriç'e göre (2002a: 25) Tanzimat'tan beri tanıdığımız, entelektüellerimizin uğruna şampanyalar patlattığı, yok oluşumuzun simgesi olan bir yerdir. Bu nedenle Batılılaşmak ya da çağdaşlaşmak bir yok oluşu anlatır Cemil Meriç'in gözünde. Cemil Meriç'e göre Osmanlıdan Cumhuriyet'e bütün batılılaşma çabaları yanlıştır. Çünkü birincisi, baştan beri yapılanlar batılılaşmak değildi; ikincisi, Batı bizim sandığımız gibi değildi; üçüncüsü, Batı'nın ulaştığı yer özenilecek bir yer değildi (İlhan,1982: 16). Cemil Meriç'in şahane tespitler olarak nitelendirdiği bu değerlendirmeleri yapan asıl, Attila İlhan'dır. Ancak o da bu kanaattedir. Attila İlhan'ın kitabı vesilesiyle kendi kanaatini de ifade eder. Ona göre de tam bir teslimiyetle her alanda Batı'yı taklit ederek Batılılaşacağını zannetmek, Batılılaşmayı bu derekeye indirgemek hataların en büyüğüdür. Cemil Meriç'e göre gerçek batılılaşma, Batı'yı kendi içinde ayıklayarak almak demektir. Yoksa Batı yekpare bir biçimde kabul edilip, transfer edilecek bir şey değildi. Ona göre Batı bir tarafla felsefeydi, bilimdi, edebiyattı; ama öte taraftan Hıristiyanlıktı, emperyalizmdi, kapitalizmdi, sınıf kavgasıydı, vs.

Cemil Meriç (2002a: 109) medeniyetler arası etkileşimin kaçınılmaz olduğunu ifade ediyor. Bu nedenle Türk toplumunun da Batı medeniyetinden etkilenmesini ve kısmen de olsa ondan beslenmesini kaçınılmaz buluyor. Ancak Cemil Meriç medeniyetler arası etkileşimin; bir başka ifadeyle bir medeniyetin bir başka medeniyete aktarılmasının üç yolu olduğunu, bunların içinden en doğru aktarılma biçiminin ise faydalanma yolu olduğunu savunuyor. Ona göre faydalanma yolu, kolonileştirme ya da aşılama nispetle daha kabul edilebilir bir aktarma biçimidir. Çünkü ona göre faydalanma yolu, bir kültürün kendi değerlerini inşa ederken başka bir kültürden malzeme almasıdır. Bu türlü iktibaslar ise daha çok ilim ve teknoloji alanında geçerlidir. Yabancı bir medeniyetten dini, felsefi, içtimai, ahlaki unsurlar da alınabilir; ama bu sadece besleyici malzeme olmak kaydıdır.

Cemil Meriç (1993: 270) *Sosyoloji Notları*'nda bu meseleye şöyle açıklık getiriyor: "Medeniyetler irreductible'dir (birbirlerine indirgenemezler). Batı benim anti-tezimdir. Ben, Batı'yı, yok etmek için, temessül etmek için asırlarca savaşıyorum. 'Ben-i âdem aza-yı yek diğerent (insan, insana muhtaçtır). Tamam, fakat o bana saygı gösterdikçe. Medeniyetle temessül edilemez. Belli bir seviyeye gelen insan için insanlık bir bütündür. Eğer, millet çapında düşüneceksek, millet vardır, Osmanlı kültürü vardır, biz varız. Batı'nın teknik üstünlüğü vardır, o kadar."

SONUÇ

Sonuç itibariyle herkesin Osmanlı mirasını reddettiği o uzun ve zor dönemde, Cemil Meriç Osmanlıya sahip çıkma cesareti gösteren bir entelektüel olarak temayüz ediyor. Mağdur ve yıkılmış bir medeniyete mensubiyet kabadayılığını gösteriyor. Bugün, artık Osmanlının olmadığını biliyor elbette. Ama Osmanlı bir köken onun için; diliyle, diniyle bağlı olduğu bir köken, bir ideal. Osmanlıdan alınacak derslere dikkat çekiyor. Büyük bir uyarıcı. Yoksa yas tutmaya hiç teşne değil.

Cemil Meriç, nihai noktada kendi fildişi kulesinde bir münzevidir. Yalnızdır, kendi yalnızlığına kaçan bir münzevi... O da kaçmıştır yani. Tıpkı eleştirdiği entelektüeller gibi; ama o kendisine, yalnızlığına, kütüphanesine kaçmıştır. Diğerlerine nispetle, daha doğru bir yerde durur. En azından toplumuna, tarihine düşman değildir. Kendi toplumu ve tarihiyle barışıktır. Ama sürekli tedirgin, sürekli endişelidir. Uyarmak iştiyakıyla dopdoludur. Hiçbir yere ait değildir. Pusulası çoğu zaman bulanık gösterir. Daha doğrusu aynı anda birçok yönü gösterir. Yine de yolunu bulduğundan ve doğru istikamette olduğundan emindir.

Cemil Meriç kendini yerli sayan, nitekim de öyle olan bir Türk entelektüelidir. Ancak saf, duru bir yerlilik değildir bu. Sentezlerle, imkansızların izdivacıyla var ettiği bir yerliliktir bahse konu ettiği yerlilik. Her bir elinde başka bir yön vardır. Bir yanda Batı, bir yanda Doğu. Kimi zaman Batı'dan Doğu'ya; kimi zaman da Doğu'dan Batı'ya durmadan, usanmadan su taşır. Düşüncenin, bilginin, felsefenin ve sanatın öz suyunu. Ayıklayarak, seçerek aldığını söylüyor. Ancak elindeki endaze ne kadar iyi çalışıyor? Yanıldığı çok oluyor kuşkusuz.⁵ Üstelik kimi sabiteleri de vardır; ama samimiyetine inandırıyor herkesi. Hataları da samimiyetinin mahsulüdür. Büyük bir trajediye büyük bir çılgılık olduğu kesindir.

⁵ Bilindiği gibi Cemil Meriç yargılarında çok keskindir. Aşırılıkları sever. Dolayısıyla yanıldığı da çok olur. Övdüğünü çok över, yerdğini çok. Bu konuda bir örneği Mustafa İslamoğlu veriyor. Cemil Meriç'in Abdullah Cevdetle övgü dolu hükümlerini İslamoğlu şöyle eleştiriyor: "Meriç'in 'oysa Cevdet yobazlığa düşman irfana aşık bir şairdi (Kültürden İrfana, 87) diye alkışladığı bu ihanet örneği Osmanlı'nın son döneminde Bahailiğin resmi din olarak tanınmasını Cumhuriyet döneminde ise Hristiyanlığın resmi din olmasını isteyecek, ardından batıdan damızlık erkek getirilmesini teklif edecektir. Süleyman Nazif'in 'Bari küfründe samimi ol.' dediği bu adam Meriç'in üstüne titredığı 'dil'in ve 'harf'lerin de katili. Latin harflerini, kimsenin aklında yokken, ilk o teklif eder; hem de daha Osmanlı döneminde." Bkz. Mustafa İslamoğlu, *Bahtımca*, 3. Baskı, Denge Yayınları, İstanbul, 1998, s. 100-101.

KAYNAKÇA

- AÇIKGÖZ, Halil (1993), *Cemil Meriç ile Sohbetler*, İstanbul: Seyran Yayınları.
- AHMAD, Feroz (2003), *Turkey: The Quest for Identity*, England: Oneworld Publications.
- ARMAĞAN, Mustafa (2001), *Düşüncenin Gökkuşluğu-Cemil Meriç*, İstanbul: Ufuk Kitapları.
- CÜNDİOĞLU, Dücan (2006), *Bir Mabel İşçisi Cemil Meriç*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- ÇINAR, Alev (2005), *Modernity, Islam and Secularism in Turkey*, London: University of Minnesota Press.
- İLHAN, Attila (1982), *Hangi Batı*, 3. Baskı, İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- İSLAMOĞLU, Mustafa (1998), *Bahtımca*, 3. Baskı, İstanbul: Denge Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (1986), *Kültürden İrfana*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (1993), *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (2002a), *Umrandan Uygarlığa*, 7. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (1992), *Jurnal*, 2. Baskı, Cilt 1, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (2002b), *Jurnal*, 8. Baskı, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (2004a), *Bu Ülke*, 24. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MERİÇ, Cemil (2004b), *Mağaradakiler*, 11. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- MERİÇ, Mahmut Ali (2004), "Entelektüel Bir Otobiyografi", *Bu Ülke* (içinde), 24. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖZEL, İsmet (2006), *Çenebazlık*, 2. Baskı, İstanbul: Şule Yayınları.
- YAZAN, Ümit Meriç (1993), *Cemil Meriç*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.